

A DÉL-DUNÁNTÚL KORA BRONZKORI TÖRTÉNETE

OTKA F 68548, 2007–2011

ZÁRÓJELENTÉS

I. A PROGRAM CÉLKITŰZÉSEI ÉS VÉGREHAJTÁSA

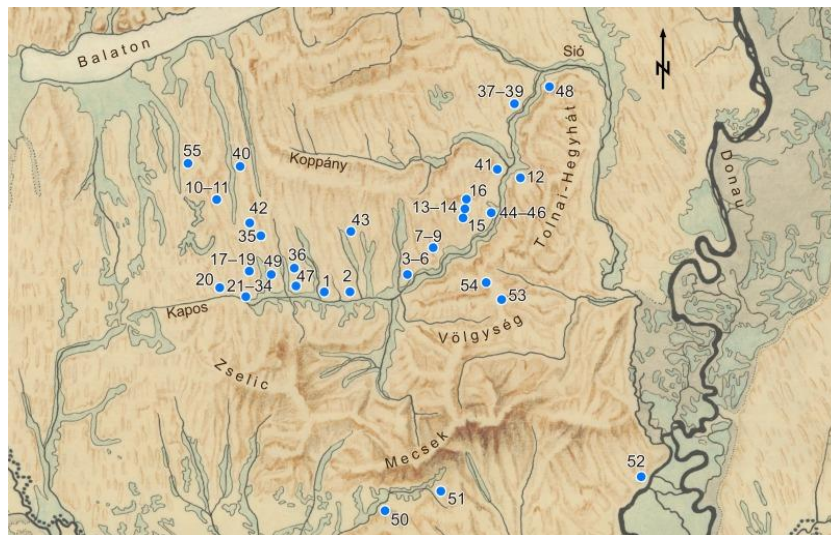
Az alapvetően az OTKA támogatásával 2007–2011 között megvalósult program két jelentős kora bronzkori, dél-dunántúli település, Pécs-Nagyárpád-Dióstető és Kaposújlak-Várdomb, elsődleges régészeti feldolgozását vállalta. Ez a 2007-es eredeti tervek alapján magában foglalta a dokumentáció rendezését, régészeti jelenségek leírását, a kerámia leletanyag feldolgozását és az állatcsont leletanyag elemzését. Célunk a két lelőhely anyagát bemutató részletes leletközlés előkészítése volt, melynek lehetőségek szerint idegen nyelvű közlése és a teljes értékelés elkészülése túlmutat jelen támogatás idő- és költségkeretein.

A program legjelentősebb kiadásait a dokumentációk digitalizálása, térinformatikai feldolgozása, továbbá a tárgyi leletanyag rajz- és fotódokumentációjának és illusztrációjának elkészítése, valamint azok előzetes közlemények számára való előkészítése jelentette. Ennek során elkészült 310 A3 méretű grafikai tábla, fotózásra került közel 350 tárgy, digitalizáltuk és feldolgoztuk a nagyárpádi település rendelkezésre álló felszínrajzait, szintvonalas felmérését és ennek alapján elkészítettük a lelőhely 3D rekonstrukcióját. A korábban az archeozoológiai vizsgálatokra tervezett összeget a tervezetthez képest jelentősebb mennyiségű leletanyag grafikai dokumentálásra használtuk fel. Az archeozoológiai vizsgálatokat Gál Erika egy hasonló futamidejű posztdoktori OTKA támogatás keretén belül el tudta végezni, így munkájához csak kisebb technikai jellegű (pl. szállítás) segítséget nyújtottunk a projekt keretein belül. Fontos támogatási tétel volt a kaposvári és pécsi helyszíni munkák miatti utazási költség, valamint a leletanyag Budapest–Pécs és Kaposvár útvonalon való szállítása. A kutatási periódus ideje alatt felmerült, hogy radiokarbon vizsgálatokat végeztessünk el. Mivel erre az eredeti költségtervben nem terveztünk előre költségeket, s végül nem akartunk jelentősen eltérni az eredeti munka- és költségtervtől (1 minta kb. 350–500 Euro), így ezeket a vizsgálatokat más későbbi forrásból próbáljuk elvégeztetni.

A munkaterv érdemben csak a futamidő tekintetében és a munkálatok időbeli ütemezésében változott. Az OTKA által engedélyezett egyszeri hosszabításra a pécsi múzeum átalakítási munkálatai és így a pécs-nagyárpádi leletanyaghoz és dokumentációhoz való hozzáférés nehézségei, valamint az áttekintendő leletanyag előre nem látott nagysága miatt volt szükség.

II. A KUTATÁS FONTOSABB EREDMÉNYEI

A kutatás ideje alatt a bronzkor kezdeti időszakát (Kr. e. 3. évezred közepő harmada) vizsgáltuk a Dél-Dunántúl két fontos lelőhelyén. A Mecsek déli előterében található Pécs-Nagyárpád-Dióstető lelőhelyet Bándi Gábor kutatásai alapján az 1960-as évek óta a korszak egyik legfontosabb településeként tartotta számon a hazai és a nemzetközi bronzkor kutatás egyaránt, annak ellenére, hogy a leletanyagból mindeddig csak néhány kisebb válogatás közlésére nyílt lehetőség. A somogyi dombok között található Kaposújlak-Várdomb, közel 40 évvel később feltárt települése a térség ma ismert legnagyobb kora bronzkori településrészlete. Mindkét lelőhelyen jelentős mennyiségű leletanyag várta az értékelő munka elvégzését. Programunk tehát egy régi elmaradás pótlását és egy új lelőhely mielőbbi feldolgozását tűzte ki célul. A számos eltérés (regionális, kulturális, ásatási technika) mellett kitűnő lehetőség kínálkozott arra, hogy azonos szempontok alapján vizsgáljuk a két közel egykorú település belső szerkezetét, a leletanyag tárgytípológiai összetételét és kronológiai összefüggéseit, továbbá a szűkebb régiók (Dél-Baranyai-dombság, Kapos-völgy) bronzkor kezdeti települési struktúráját.

A Kapos-völgy kora bronzkor eleji lelőhelyei: 20: Kaposújlak-Várdomb

Továbbá: 50: Zók-Várhegy, 51: Pécs-Nagyárpád

(KULCSÁR in press c nyomán)

II.1. PÉCS-NAGYÁRPÁD-DIÓSTETŐ

A Mecsektől délre, a Pécsi síkság és a Dél-Baranyai-dombság találkozásánál található Pécs-Nagyárpád-Dióstető. Az É–D irányú magaslat északi részét (központi település: „nagyvár”) egy természetes völgy határolja el a tágasabb, alacsonyabb térszerű ún. „Elővártól”. Az elnevezések ellenére mesterséges erődítés nyomait eddig nem figyeltünk meg a vizsgált területen.

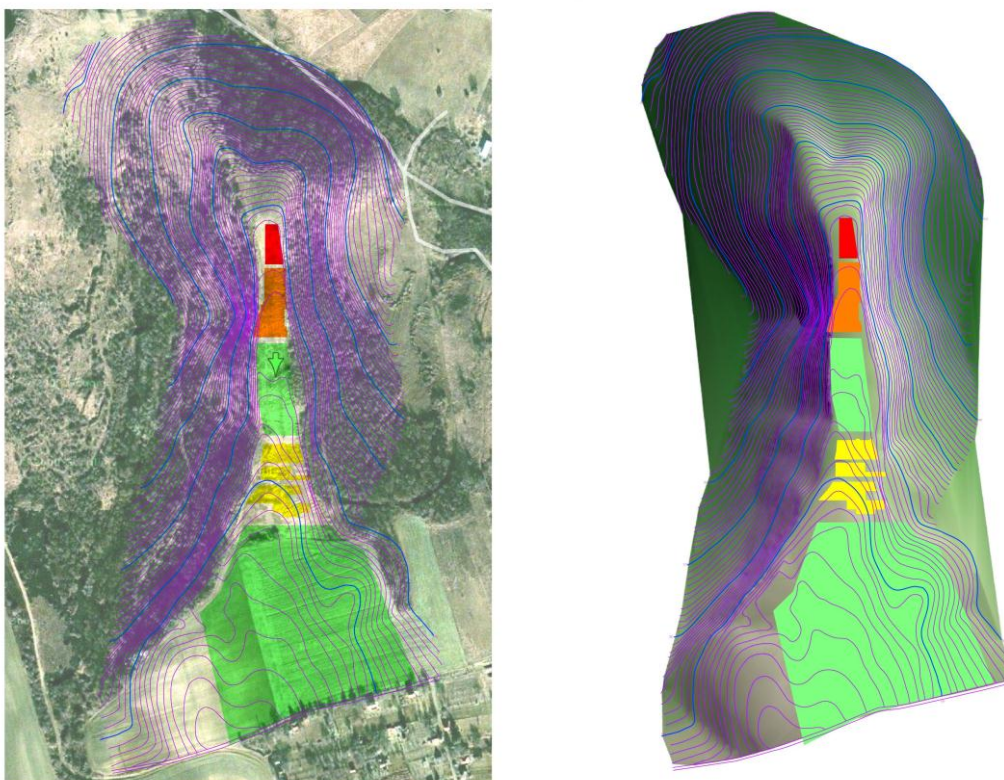
A lelőhelyről már az 1800-as években kerültek szórvány leletek a Magyar Nemzeti Múzeumba. A település központi magaslatán 1943–1948 között több ízben kisebb ásatásokat folytatott Török Gyula. Az 1940-es évekbeli ásatási szelvények hitelesítése céljából 1963–1967 között Bándi Gábor jóval nagyobb felületű feltárást végzett. A munkálatokról minden évben rövid jelentésben számolt be a Régészeti Füzetek hasábjain, továbbá a település kora bronzkori jelentőségéről, belső szerkezetéről több magyar és idegen nyelvű publikációban adott hírt. Korai halála miatt azonban a részletes feldolgozások és elemzések sajnos nem készülhettek el.

A mostani feldolgozás két fontos részből állt: az egykori dokumentáció megismerése és rendezése valamint a tárgyi leletanyag feldolgozása.

A pécsi Janus Pannonius Múzeumban és a Magyar Nemzeti Múzeum Adattárában az 1940-es évekbeli feltárások részletes dokumentációját nem találtuk meg. Ez már Bándi Gábor számára is elérhetetlen volt az 1960-as években. Ezért ebben az esetben a leltárkönyvek bejegyzései jelentettek fogódzópontot a munkálatok rekonstruálásához. 1943-ban Török Gyula a lelőhely északi részén és a völgyhajlatban dolgozott. Ennek során 36 gödröt tárt fel (Pécs Városi Múzeum Ltsz. 7000–7019). 1948-ban további 7 gödröt (Ltsz.: 6684–6749) és 10 „urnafészket” említ (Ltsz.: 7482–7489). Az utóbbi esetben, a részletes leírás hiányában, nem indokolt az „urnafészkek” sírként való azonosítása. A Török-féle leletanyagot összehasonlító anyagként tudjuk jelenleg felhasználni, megállapítva, hogy az ismert tárgyak alapján a késő rézkori Baden-kultúra és Vučedol B2–C korszak mellett a kora bronzkori Somogyvár–Vinkovci-, s a késő bronzkori urnamezős kultúra településrészletét tárták fel az 1940-es években.

1963–1967 között Bándi Gábor vezetésével az 1940-es évek szelvényeinek helyét azonosították és feltárták a település központi részét, továbbá az elővár egy részét. Az öt éves ásatási periódus ásatási naplóiból az 1963–1964. évi feljegyzéseket ismerjük, a felszínrajzok és ásatási fotók közül az 1963–1965. évek dokumentációja állt rendelkezésünkre. Mind az öt év, s különösen a dokumentáció hiányában jelenleg nem megismerhető 1966–1967. évek esetében a leltárkönyvi bejegyzések tanulmányozása illetve a leletanyagot kísérő cédulák adtak további fogódzópontot. Mindezek alapján a következőkben összegezzük a feltárások eredményeit.

A három oldalról meredek partszakadással határolt lapos dombtetőn fekvő telepről az 1960-as években készített kitűnő minőségű szintvonalas felmérések, az 1:10000-es léptékű EOV térképek és a műhold felvételek (Google Earth) alapján elkészítettük a lelőhely szintvonalas rekonstrukcióját és kísérletet tettünk a régészeti feltárások szelvényeinek helymeghatározására. Sajnálatos módon az ásatások bemérési pontjait jelenleg nem tudjuk azonosítani és a szelvények egymáshoz való pontos helyzetét rögzítő összesítő térképek sem álltak rendelkezésünkre.

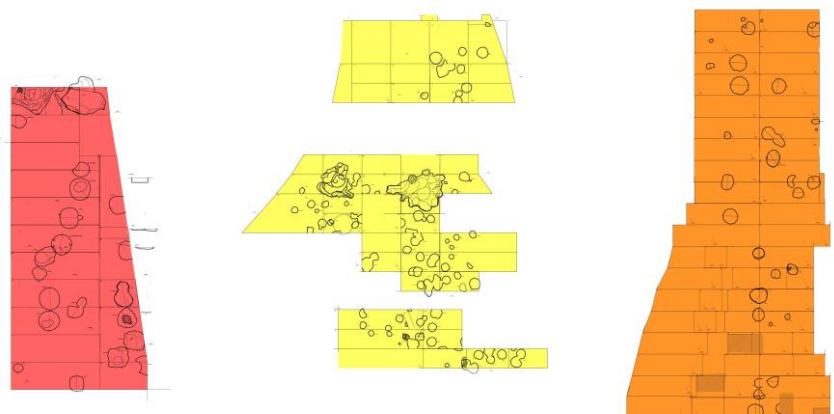
Pécs-Nagyárpád: a feltárás rekonstrukciója, 1963–1967

1963–1965 között egymáshoz kapcsolódó szelvénytörökkel közel 6000 m² felületet kutattak át. A település feltárása a dombtető északi végén kezdődött, s fokozatosan haladtak dél felé (1963: 18 szelvény, 1964: 38 szelvény, 1965: 50 szelvény). 1966-ban további 14 szelvényt tártak fel a lelőhely közelebről ma még nem azonosítható területén. A mindösszesen 120 szelvény különböző formájú és nagyságú (10x4m, 16x4 m) volt s alkalmazodott a terepi adottságokhoz. A rendelkezésre álló különálló szelvénylapokat digitalizáltuk és a viszonylag szűkszavú ásatási naplóléírások és a fotódokumentáció alapján megpróbáltuk egymáshoz való viszonyukat tisztázni. Az ún. Elővár kutatása 1967-ben folyt, ahol további 8 szelvényben (A–Gy) 7–8 ház és kb. 8 gödör maradványait tárták fel. Ennek alapján a településen mindösszesen közel 10 000 m² és 138 objektum (gödör, tűzhely) és gödörkomplexum vált ismertté.

A feldolgozásnál, a jelenségek értelmezésénél és a leletanyag értékelésénél nehézséget jelentett, hogy az ásatás során a szelvényekben ásónyomoként haladtak lefelé (kb. 25–30 cm), s az összetett, nem minden esetben azonos korú, egymást metsző gödrök elválasztása nem volt egyértelmű. A korai publikációkban a feltárást vezető Bándi Gábor a megfigyelései alapján egy utca mentén rendeződő települést rekonstruált, melyet nagyméretű, földbemélyített, döngölt agyagpadlójú épületek, kisebb méretű, földbemélyített, cölöpön álló sátozottal fedett, téglalap/négyzet alakú, 10–15 m² alapterületű házak a hozzájuk kapcsolódó méhkas alakú vermek, szabadtéri tűzhelyek és agyagkitermelő gödrök kísérték. Leírása alapján a „belső vár” területén, egy tér két oldalán egy-egy

30–40 m² nagyságú, földbemélyített „közösségi épület” állt. Mai ismereteink alapján jóval óvatosabban tudjuk csak rekonstruálni a település egykori belső szerkezetét.

Az 1963–66. között feltárt központi területen (kb. 6000 m²) összesen 7 „ház”, 2 ún. gazdasági épület, és kb. 113 gödör került feltárássra. A feltárás ásónyomokénti lemélyítéssel haladt, egy illetve két ásónyom után megvizsgálva a felületet különítették el az objektumokat. Ezek nagyrésze gödör, illetve tűzhely, valamint bonyolultabb gödörkomplexum volt. Ez utóbbi esetekben került fel házként/gazdasági épületként való értelmezésük: „többszintű, belső padkás, közepesen nagyobb veremmel ellátott gödörház”; „A veremnek lépcsős bejárata van, mely egyben az egész ház valószínű bejárata is”. Jelenlegi ismereteink alapján azonban valószínűbb, hogy több korszak (jellemzően a kora bronzkor és késő bronzkor) objektumai metsztek egymást, s ezek alkották az összefüggő jelenségeket. Több esetben a leletanyaggal való összevetés alapján tisztázni tudtuk, hogy a „lefelé lépcsőzetesen szűkülő gödörház” megnevezés mögött több korszak egymásba ázott gödreinek maradványait sejtethetjük. A tapasztott oldalfalú házakra utaló nagyszámú paticstörődék alapján feltehetően léteztek a Dióstetőn földfelszínre épített házak is, azonban ezek kora (késő rézkor, kora bronzkor vagy éppen késő bronzkor) és helye a kutatás jelen állapotában nem határozható meg pontosan.

Pécs-Nagyárpád: a szelvények rekonstrukciója, 1963–1965

A leletanyag áttekintése során a korábban már ismert késő rézkori Baden és kora bronzkori Somogyvár–Vinkovci időszak mellett azonosítani tudtuk a Vučedol B2–C időszak késő rézkor/kora bronzkor átmeneti időszakban való megjelenését. A nem minden esetben rekonstruálható objektumösszefüggések és keveredések miatt nem tudtuk megállapítani, hogy a Vučedol és Somogyvár–Vinkovci jelenségek egyértelműen külön-külön jelentkeztek-e, vagy számolhatunk egy átmeneti periódussal is a két kulturális jelenség között. Most azt tudjuk megállapítani, hogy a Vučedol B2–C leletanyagot tartalmazó objektumok a lelőhely központi platóján gyakoribbak, míg a Somogyvár–Vinkovci időszak emlékei az ún. Elővár zónájában sűrűsödnek.

Már az ásónyomos bontás során igen gazdag régészeti leletanyag került elő, s a gödrökből is hasonlóan nagy mennyiségű leletanyag került napvilágra. Az ásónyomos kutatás során általában 1–2 ásónyom (50 cm), illetve nemritkán 3 ásónyom (75 cm), sőt néhol 4-5. ásónyom mélységben mélyítették le a szelvényeket, s ezeken a szinteken tudták csak elkülöníteni az objektumokat. Az ásónyomos bontásból származó keveredett kerámia-leletanyag esetében a korszak meghatározás mellett a relevánsabb darabok fotózása és rajzolása történt meg. A tipokronológiai vizsgálatokhoz a zártnak tekinthető objektumok leletanyagát tekintettük kiindulópontnak, a több korszak gödreit tartalmazó objektumok esetében törekedtünk a korszakok minél biztosabb meghatározására. Ez, regionális összehasonlító leletanyag hiányában, nem minden esetben volt egyszerű feladat, mivel a kora és késő bronzkori kerámiaanyag ma ismert dél-dunántúli formakincse, s a kidolgozás technikai különösképpen a házi kerámia esetében közleményekből kevésbé ismertek.

A kerámia leletanyag mellett az állatsont-eszközöket és a kő eszközöket a nem egyértelmű, ill. nem rekonstruálható kontextusok miatt nem minden esetben tudtuk figyelembe venni. A kutatás ideje alatt vált világossá, hogy az állatsont anyag összességében nem vizsgálható, egyrészt a dokumentáció hiányossága, a kevert korszakú objektumok, másrészt az állatsont anyag korábbi, jelentős selejtezése miatt. Fontos azonban megállapítani, hogy a kaposújlaki településhez hasonlóan eredetileg erdős környezetre utal a leletanyagban megfigyelhető agancseszközök nagy száma.

Az 1963–1967 közötti ásatási időszak tárgyi leletanyagát néztük át és leírást készítettünk róluk (Ltsz.: Ö. 70.3.1–265, Ö. 72.66.1–2375, Ö. 72.67.1–29, Ö.72.68.1–89; mindösszesen közel 9000 db kerámia, csont- és kőeszköz). A régészeti leletekről egységenként munkafotókat készítettünk, a zárt objektumok leletanyagát, valamint a tipológiaiailag fontos kerámiát rajzos ábrákon dokumentáltuk. Így kb. 180 db tárgy- és részletfotó, továbbá 135 db A3 méretű rajz illusztráció készült el. A feltárásokon előkerült leltározatlan, kevésbé jellegzetes leletanyagból közelítően 35 000 darab kerámiatöredéket, paticsot és követ néztünk át és rendszereztünk. Az áttekintett leletanyag alapján a településen a rézkor/bronzkor átmeneti időszaka (Vučedol B2–C- és Somogyvár–Vinkovci-kultúra) mellett, néhány további, a korábbi publikációkban csak érintőlegesen (késő rézkor: Baden-kultúra) illetve nem jelzett korszakot (bronzkor: Kisapostag-kultúra, dunántúli mészbetétes kerámia kultúrája, halomsíros és urnamezős kultúra, valamint szórványosan középkor) tudtunk elkülöníteni. A tárgyi leletanyag nagyon gazdag, s számtalan, a korszak kutatásában eddig kevésbé ismert jellegzetesség megfigyelésére és a 2009-ben közölt tipológiai rendszerezésünk tesztelésére és kiegészítésére volt lehetőség. Ennek alapján megállapítható, hogy a Dél-Baranyai-dombság ma ismert kora bronzkori településeinek leletanyaga regionális jellegzetességeket mutat. Ez a különbség azonban a kaposújlaki újabb eredményekkel összevetve kevésbé markáns, mint ahogy a kutatás 10 évvel ezelőtti szakaszában gondoltuk. Az eltérés a két település (s talán régió) között sokkal inkább kronológiai és kulturális természetű: Pécs-Nagyárpádon a késő rézkori badeni időszak után a Vučedol B2–C korszak jelenik meg, s ezt követi a Somogyvár–Vinkovci-kultúra települése, míg Kaposújlakon a Kostolac időszak is

kimutatható, amit a Somogyvár–Vinkovci-kultúra követ, s egyelőre hiányzik egy jól körülhatárolható vučedoli időszak..

	KAPOSÚJLAK-VÁRDOMB	PÉCS-NAGYÁRPÁD
Kora vaskor	Hallstatt	Hallstatt
Késő bronzkor	urnamezős korszak	urnamezős korszak
	halomsíros korszak	halomsíros korszak
Középső bronzkor	dunántúli mészbetétes kerámia	dunántúli mészbetétes kerámia
Kora bronzkor	Kisapostag	Kisapostag
	Somogyvár–Vinkovci	Somogyvár–Vinkovci
Késő rézkor	Kostolac	Vučedol B2–C
	klasszikus Baden	klasszikus Baden

A késő rézkor és kora vaskor közötti korszakok megjelenése a vizsgált lelőhelyeken

A település szerkezetének részletes vizsgálatára a dokumentáció szűkszavúsága és hiányossága miatt a korábban tervezettnél csak jóval kevesebb lehetőségünk volt, s ez a tény némileg korlátozta a tipokronológiai adatok értelmezését is. Ezzel együtt azonban a lelőhely továbbra is a térség és a korszak, Zók-Várhegy mellett, legfontosabb feltárt települése. A bronzkor kezdetén igen intenzív megtelepedés mutatható ki. A korai nyéllyukas rézbalták készítésének Zók mellett egy másik fontos központja lehetett itt. A település tágabb kapcsolatrendszere az észak-balkáni Vučedol közösségek és a Dél-Dunántúl északabbi Kapos-völgyi és Balaton-vidéki területei között ível át.

II.2. KAPOSÚJLAK-VÁRDOMB

A Kapos a Dél-Dunántúl legnagyobb folyója. Egykor szélesen elterülő, mélyen fekvő területét az északi parton löszsel fedett nem túl magas felszín, míg a folyó jobb partján a Zselic, a Völgység és a Tolnai-hegyhát löszös, fokozatosan emelkedő dombjai és meredekebb lejtőkkel emelkedő hegyháta kísérik. A Kapos széles mocsaras völgyében, a mélyebben fekvő területeket kevésbé érintették a kutatások, inkább a magasabb löszpartokon folytak régészeti munkák. Az általunk vizsgált terület a Sümegei Pál és munkatársai által Kárpát-medence vegetáció-zónáira vonatkozó felosztásban az ún. „szubmediterrán tölgyerdő terület”-én belül található.

A Kaposvár környéki lelőhelyek sűrűsödése az intenzívebb régészeti kutatások mellett, utalhat némileg a mikrorégió kiemelt jellegére is. Kaposvárnál is megfigyelhető általános jelenség, hogy a Kapos déli partján nem/ill. alig fordulnak elő kora bronzkori lelőhelyek. Régészeti szempontból sokkal gazdagabb a Kapostól északra található terület, ahol a mai város is található.

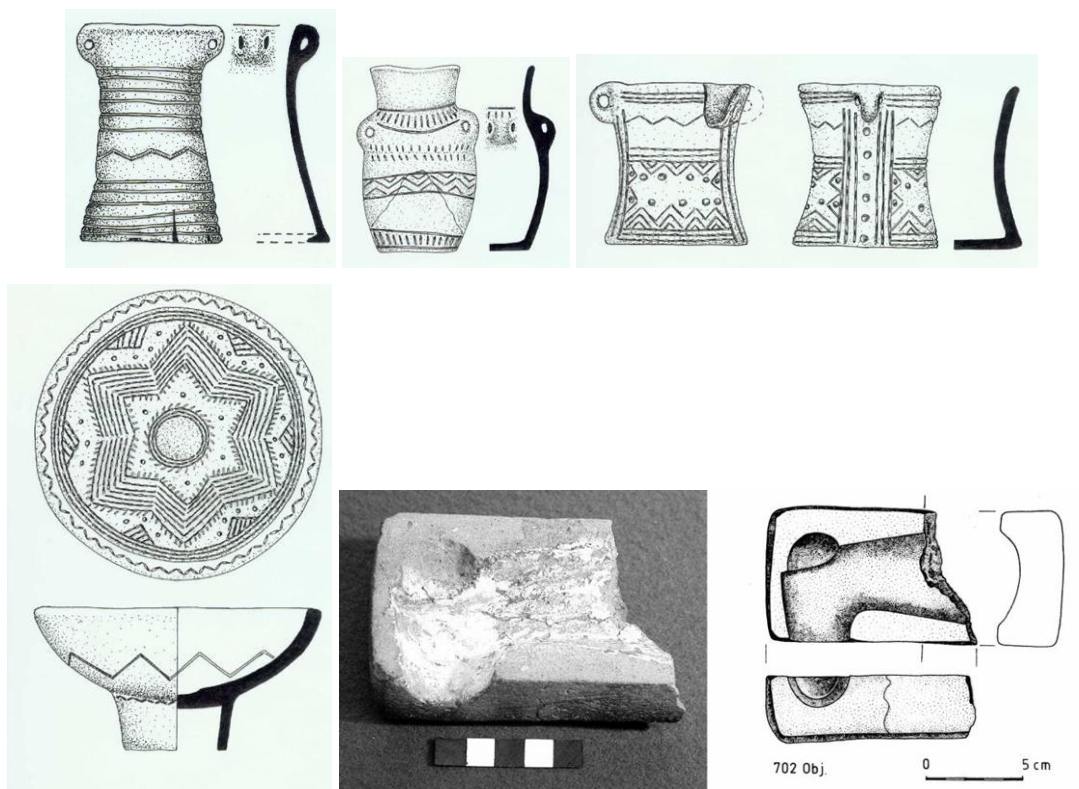
Kaposvártól nyugatra 2–2,5 km-re, Kaposújlastól északra, a beszédes nevű Várdomb-dűlőben helyezkedik el a korszak kiemelten fontos lelőhelye: Kaposújlast-Várdomb. A Kapos völgyét észak felől elérő vízfolyástól, az ún. Hetesi-ároktól nyugatra található a lelőhely. Egy É–D-i irányú löszhát keleti szélé itt kb. háromszög alakú nyúlványban végződik, amely északon és keleten meredek lejtővel éri el a halastóvá duzzasztott patakot. Ny-ÉNy-on egy kisebb völgy választja el a hosszan elnyúló, É–D-i irányú dombhát Ny-i felétől. E dombhát szélét vágta keresztül a 61. sz. főút Kaposvárt északról elkerülő szakaszának K–Ny-i irányú nyomvonala. 2002-ben Gallina Zsolt és Somogyi Krisztina tárt itt fel egy, a késő neolitikumtól a bronzkor végéig igen intenzíven lakott települést: 29,000 m²-en 1455 objektumot tártak fel, ebből közel 500 objektumban (főként gödrök, tűzhelyek) volt kora bronzkori leletanyag. Az intenzív területhasználat sajnos magával vonta azt is, hogy az objektumok rendkívül sűrűn, sokszor egymásba ásva kerültek elő. Számos esetben egymást metsző objektumkomplexumokkal találkoztunk. Emiatt szükségessé vált a település szinte teljes leletanyagának újbóli áttanulmányozása az objektumok minél pontosabb keltezése és a szuperpozíciók meghatározása miatt. Ez jelentősen meghosszabította a munkálatainkat, hiszen a megjelölt 300 objektum helyett közel 1500 objektum leletanyagát néztük, válogattuk át, s így közel 450 kora bronzkori jelenséget tudtunk meghatározni, s további 50 esetben másodlagosan került elő kora bronzkori kerámia. A kora bronzkori Somogyvár–Vinkovci kultúra mellett azonosítható volt a Lengyel-, Baden-, Kostolac-, illetve a Kisapostag-, Halomsíros-, és Urnamezős csoportok jelenléte is.

A lelőhelyről készült ásatási dokumentáció alapján az összesítő térképen jelölni tudjuk a kora bronzkori település valószínűsíthető kiterjedését, mely a teljes nyomvonalszakaszon kimutatható, bizonyítva, hogy a település a teljes magaslatra kiterjedt. A településszerkezet kapcsán megállapítható, hogy a feltárt árokszakaszok egy része a település belső részeit tagolta, s nem feltétlenül volt erődítés része. Az erődített, árokkal védett településre lehetne bizonyíték egy feltárt árokszakasz, mely a lelőhelyről készült légifotókon is észlelt árokívekhez kapcsolódik. Feldolgozásunk során, a számos szuperpozíció ellenére nem sikerült egyértelműen bizonyítani, hogy az árok védelmi funkciója a kora bronzkorra keltezhető. A településen házak nyomait nem sikerült megfigyelni, főként tárológödrök és tüzelőhelyek azonosíthatóak. A feltárt településrészlet több korszakon keresztüli intenzív területhasználat miatt szintén nem nyílt lehetőség kisebb háztartási egységek, gödör csoportok egyértelmű elkülönítésére.

Kaposújlak-Várdomb, 2002

A leletanyag átnézésével, meghatározásával és leírásával párhuzamosan az objektumok pontos leírását is elkészítettük. Mivel a leletanyag restaurálására nem volt lehetőségünk, így a grafikai rajzok elkészítése során rekonstruáltuk az edények formáját és próbáltuk a település kerámia leletanyagának mind szélesebb típuskáláját bemutatni. Közel 175 A3 méretű rajzot és számos tárgyfotót készítettünk a leletanyagról. Az általános darabok mellett kiemelendő, hogy kultúra legkorábbi időszakára a megelőző késő vučedoli idősakkal kapcsolatot mutató formák utalnak, különösen a belső díszes talpas tálak hagyományában követhető ez jól nyomon. A Somogyvár–Vinkovci-kultúra kerámiaspektruma is több új típusal, illetve típusváltozattal (korsók, tálak, kis díszített edények, idol, agyag kocsikerék modell, hálónehezék) bővült. A korabeli kulturális környezettel fenntartott kapcsolatokra pl. egy csontból készült csuklóvédő-lemez hívja fel a figyelmet. Ezzel eddig csak a Duna-vidéki, harang alakú edények kultúrájának temetőiben találkozhattunk. Itteni megjelenése egy fontos viseleti elem átvételére utal. Továbbra is kiemelkedően fontos tény, hogy a településen kimutathatók a korai fémművesség nyomai is. Bár kész fémtárgyat nem találtunk, de a településen folyó fémművességre a korszakra jellemző nyéllyukas balta készítésére szolgáló három, különböző gödrökből előkerült agyag öntőforma alapján következtethetünk.

Kaposújlak-Várdomb, 2002

Összeségében elmondható, hogy a leletanyag analógiái alapján a Ljubljana környéki mocsárvidéken létesült településektől, egészen a Duna-vidékig, és az észak-balkáni Vinkovci területig vezetnek a település kapcsolatai. A relatív kronológia és a tipológia összevetése alapján a település élete a Somogyvár–Vinkovci-kultúra ma ismert teljes időszakát felöleli a kora bronzkor 1–2 időszakban.

A teljes leletanyag áttekintése alapján elmondható, hogy a település fontos kiindulópont lehet a dél-dunántúli késő rézkor és kora bronzkor közötti átmenet rekonstruálásában. Az előzetes adatok alapján ugyanis a Baden/Kostolac/késő Vučedol–Somogyvár–Vinkovci/Kisapostag kronológiai és kulturális fejlődés egy lelőhelyen belül tanulmányozható. Az abszolút kronológiai datálást sajnos megnehezíti az objektumok rendkívüli sűrűsége és a számtalan átfedés, hiszen a korrekt mintavétel csak nehezen garantálható. Ez a jelenség további problémát jelentett az archeozoológiai anyag vizsgálatánál is, hiszen a keveredés kizárása nagyon fontos volt. Emiatt Gál Erika a terjedelmes mennyiségű állatsont anyag kisebb hányadát tudta csak elemzéseikhez felhasználni. Eredményei alapján a település egykor egy erdős-mocsaras, de legelőket is magába foglaló környezetben helyezkedett el. Az előbbire a vadászott fajok, a vaddisznó és sertés gyakorisága, valamint a jelentős mennyiségű gímszarvasagancs, utóbbira a kis- és nagykerődzökön alapuló állattartás utal.

A bronzkor kezdetén a régió történetében, a közeli Somogyvár–Kupavárhegy mellett, egyértelműen fontos szerepet játszhatott a lelőhely. A kora bronzkori leletanyag a Somogyvár-

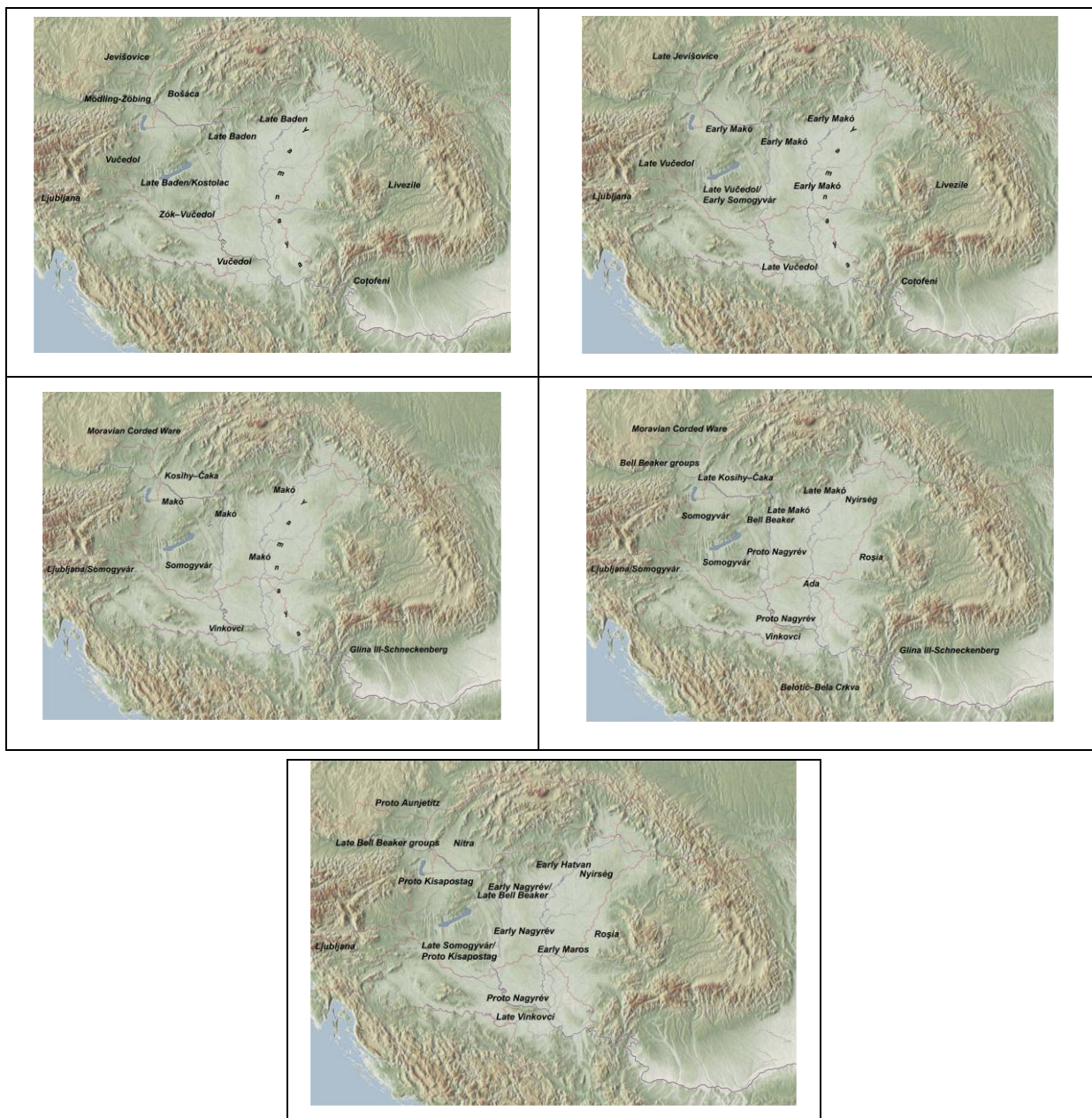
Vinkovci kultúrához sorolható, vučedoli és késő vučedoli jellegzetességek kevésbé jellemzőek. Külön ki kell emelni a korszak egyik fontos típusának változatos megjelenését. Az ún. belső díszes talpas tálak eddig nem tapasztalt, szokatlan gazdagságban jelennek meg a településen, szinte minden fontosabb gödörben kerültek elő töredékei. Ugyancsak kiemelkednek az átlagos gödrök sorából a számos, közel ép edényt tartalmazó gödrök. A Somogyvár-Vinkovci-kultúra több településén előfordul hasonló jelenség (Börzönce, Vinkovci, Dombóvár) és néhány további, bizonytalan lelőköri körülményű edényelet esetében (pl. Nagyvejke) is, a korábbi szimbolikus sír interpretáció helyett, hasonló, településen belül végzett áldozattal/ivási szertartással összefüggő cselekmény nyomait sejthetjük. A Somogyvár–Vinkovci-kultúra időszakában az ivással kapcsolatba hozható tárgyak száma jelenleg magasabb a tárolóedények/főzőedények/tálakéval szemben. Börzönce településéhez hasonlóan Kaposújlakon is az egyik legjellegzetesebb és leggyakoribb tárgy típus volt.

Érdekes újdonságként említhetjük az ún. osztott szalagfüles korsó típusának Kapos völgyében való megjelenését. Kaposújlakon, s legutóbb Dombóváron is került elő újabb példánya. Ezek használata sokáig csak a Délkelet-Dunántúlon, Zók-Várhegy és Pécs-Nagyárpád településeken volt kimutatható. Később a Tisza jobb partján a szerbiai Ada, a romániai Uivar határában is előkerült néhány példánya, sőt Tiszakürt-Homoki szőlők lelőhelyen is rekonstruálták egy kisebb töredék alapján megjelenését. Így ma már a szokásos somogyvári korsóformán megjelenő osztott szalagfül készítésének hagyománya egy meglehetősen nagy területen kimutatható. Az ötlet születésének helyét azonban továbbra is a dél-kelet-dunántúli régióban feltételezhetjük.

II.3. A BRONZKOR KEZDETE A DÉLKELET-DUNÁNTÚLON

A Kr. e. 3. évezred közepső harmadában a Kárpát-medence jelentős területein mozaikos, fokozatos, eltérő ütemű átalakulások sorozatának lehetünk tanúi. Ennek egyik mozgatórugója az új metallurgiai ismeretek széleskörű elterjedése lehetett. A hasonló típusú fémtárgyak (nyéllyukas balták, vésők) mellett a kor nagy távolságokat átfogó kapcsolatrendszerének maradandó lenyomatát őrzik azok a kerámiaedények is (pl. a belső díszes talpas tálak, korsók), melyek több kultúrában közel egyidőben és hasonló formában találhatók meg.

A rézkor és a bronzkor váltása magában foglalja a késő Baden, valamint a post Baden/Vučedol, majd post Vučedol időszakokat. Mindezek részben a magyarországi késő rézkor utolsó fázisát, továbbá a kora bronzkor első két periódusát (1 és 2a) jelentik. A jelenlegi abszolút kronológiai adatok alapján ez a tágabban értelmezett átmeneti időszak közelítően a Kr. e. 2800/2700 és 2300/2200 közötti időszakot foglalja magába. Ezen belül a bronzkor kezdetén a Kárpát-medence központi területeinek történetét két főbb irányvonal mentén körvonalazhatjuk. Leegyszerűsítve a képet a Dél-Dunántúlon, Szlavóniában és Szerémségben a késő Vučedol- majd a Somogyvár–Vinkovci-kultúra, az Alföld nagy részén, az Észak-Dunántúlon és DNy-Szlovákiában a Makó–Kosihy–Čaka-kultúra jelenik meg.

Kulturális változások a késő rézkor vége és kora bronzkor 2 közötti időszakban

(KULCSÁR in press b)

A Délkelet-Dunántúlon a bronzkor kezdetén a késő Vučedol- és a Somogyvár-Vinkovci-kultúra települései ismertek. A településszerkezet vázát a nagyobb, magaslati települések alkotják, mellettük kisebb méretű településeket ismerünk. A települések belső szerkezete, illetve a települési hierarchia jelenleg nehezen rekonstruálható. Az eddigi kutatások alapján nyilvánvaló, hogy a korszak fontos, központi települései a Duna-völgyében Dunaszekcső vonaláig illetve a Péctől délre fekvő régióban, Zók-Várhegy és Pécs-Nagyárpád zónájában keresendők. Korábban kevésbé volt egyértelmű,

de mára világossá vált, hogy Pécs-Nagyárpádon is számolnunk kell a késő Vučedol-kultúra jelentősebb megtelepedésével. Mindkét lelőhelyen az árokkal védett kisebb várakban a vučedoli koncentráltabb település rekonstruálható. Ezt követően a Somogyvár–Vinkovci időszakban a települések koncentrált jellege megváltozik és a belső, árokkal körülvett, védettebb központi területen kívüli területen található meg gödrökkel jelzett települések nyomai. Az elmúlt évek, részben légi régészeti kutatásainak köszönhetően egy eddig nem várt összetett települési struktúra bontakozik ki előttünk a Pécstől délre eső régióban is. Bertók Gábor és Gáti Csilla kutatásai alapján a zókihoz és nagyárpádihoz hasonlóan árokkal lekerített dombvégeken további, hasonló korú települések sora figyelhető meg egymástól kb. 5–6 km-re. Ezek kutatása a következő évtizedek feladata lehet majd.

A késő Vučedol és Somogyvár–Vinkovci időszak lelőhelyei a Dél-Dunántúlon (KULCSÁR 2009 nyomán)

Északabbra, a Kapos-völgyében már Wosinsky Mór és Torma István terepbejárásai nagyobb bronzkor eleji településeket valószínűsítettek. S valóban, úgy tűnik, hogy a Tolnai-hegyháton és a Völgyességben, valamint a Kapos-völgyében, – egymástól nem is olyan távol – kora bronzkori települések sora létezhetett egykor: pl. Kaposújlak-Várdomb, Dombóvár-Tesco, Döbrököz-Tűzköves, Gyulaj-Banyahegy és Pogányvár, Lengyel, Pincehely, Nagyvejke-Réti szántók. A területen intenzív megtelepedés feltételezhető, s több lelőhelyen találkozunk a kora bronzkori fémművesség nyomaival, pl. nyéllyukas balta-öntőformákkal (Kaposújlak-Várdomb, Döbrököz-Tűzköves), így feltételezhetjük, hogy ezek a települések a fémművesség központjai is lehettek. A késő vučedoli korszak központi települései közül legészakabbra jelenleg Somogyvár-Kupavárhegy található. Ettől északabbra, a Balaton partján már nem figyelhető meg ilyen jellegű koncentrált települések, ott kisebb települések

sorát regisztrálhatjuk. Az alapvetően a Kapos bal partján található fontosabb, központi települések egymástól egymástól 8–10, ill. kb. 30 km távolságban találhatóak. A települések és a hozzájuk csatlakozó kisebb lelőhelyek egymáshoz viszonyított kronológiai helyzete — teljes feldolgozások és hitelesítő ásatások hiányában — nem rekonstruálható, csak egy tágabb időhorizonton belül értelmezhető. De már ebben az állapotukban is jelzik, hogy a Kapos völgy a bronzkor kezdetén is meghatározó szerepet játszott a dél-dunántúli régióban.

IV. AZ ELŐZETES EREDMÉNYEK KÖZZÉTÉTELE

Az elődleges régészeti feldolgozás mellett a kutatás első periódusában a dél-dunántúli kora bronzkori településszerkezet hierarchiáját tanulmányoztuk, már felhasználva a két vizsgált település elsődleges eredményeit, összevetve a hasonló korú közép- és délkelet-európai települési struktúrákkal. Ennek eredményeit 2008-ban több hazai és nemzetközi konferencián tartott előadásunkban mutattuk be: Internationales ÖGUF-Symposium, Produktion-Distribution-Organisation (Hallstatt, Ausztria), VI. Erdélyi Magyar Régészeti Konferencia (Kolozsvár, Románia), Interkulturális kapcsolatok a Közép-Duna medencében a bronzkorban/Die interkulturelle Kontakte im Mitteldonaubecken in der Bronzezeit. Nemzetközi régészeti konferencia (Tata).

A Kárpát-medence kora bronzkori időszakával foglalkozó angol nyelvű monográfiában lehetőségünk nyílt a nagyárpádi és kaposújlaki település részeredményeinek ismertetésére a településszerkezeti és kerámiatipológiai fejezetekben (KULCSÁR 2009a).

Kulturális összefüggésben vizsgáltuk a kaposújlaki település Duna-vidéki harang alakú edények csoportjaival fennálló esetleges kapcsolatait két nemzetközi konferencia előadásunkban 2009-ben: Bell Beaker Days along the Riverside (Szentendre–Budapest), 15th EAA Annual Meeting (Riva del Garda, Olaszország). Ugyancsak a Dél-Dunántúl északi kapcsolatrendszerének vizsgálatát érintette egy kis tanulmányunk (KULCSÁR 2009b).

A kutatás befejező periódusához kapcsolódik a European Association of Archaeologists 2010-ben Hágában rendezett 16. konferenciáján Volker Heyd és Szeverényi Vajk kollégámmal együtt szervezett szekciónk is, melynek témája a rézkor és bronzkor átmeneti kérdéseinek vizsgálata volt (*Transition to the Bronze Age: Interregional Interaction and Social Change at the Beginning of the Third Millennium BC in the Carpathian Basin and the Surrounding Regions*). Itt előadás keretében a Dél-Dunántúl és a hozzá kapcsoló tágabb térség Kr. e. 3. évezredi kronológiai és kulturális kérdéseit vizsgáltam. Az előadáshoz kapcsolódó konferenciakötet előkészületben van. A témához kapcsolódóan egy másik, megjelenés alatt álló közleményben foglalkozom a kronológiai kérdésekkel (KULCSÁR in press a). Kifejezetten a Kapos-völgyi kora bronzkori településszerkezetre koncentrálok Kaposújlak kapcsán készített másik német nyelvű közlemény is (KULCSÁR in press b).

Gál Erika archeozoológiai témájú posztdoktori témája szorosan kapcsolódott kutatásainkhoz. Előzetes eredményeinket a kora bronzkori gazdálkodási szisztémákról, a településszerkezet és az

életmód összefüggéseiről egy konferencián 2010 szeptemberében (Környezet–Ember–Kultúra konferencia, Budapest) és a hozzá csatlakozó kiadványban összegeztük (GÁL–KULCSÁR in press c).

Mindösszesen tehát 2 hazai, 5 nemzetközi konferencia előadásban, 1 angol nyelvű könyv részeként, 1 magyarul megjelent, 1 magyarul és 1-1 angolul és németül megjelenés alatt álló tanulmányban tettük közzé a kutatások eredményeit.

V. ÖSSZEFOGLALÁS ÉS TOVÁBBI TERVEK, LEHETŐSÉGEK

Az elvégzett feladatot alapvetően sikeresnek tekinthetjük, jórészt sikerült teljesíteni a 2007-ben tervezett programot. Számos, a tervezés időszakában még nem ismert tényező miatt (pl. nem egyértelmű leletösszefüggések, a feldolgozandó leletanyag nagyobb mennyisége, dokumentációs hiányosságok) még számos pontosításra és a teljes közlés előtti utómunkára lesz szükség. Jelen program keretein belül nem volt lehetőség természettudományos vizsgálatok, archeometriai elemzések, kerámiavizsgálatok és radiokarbon mérések elvégzésére. Ezek megvalósítása a következő évek elengedhetetlen feladata lesz. Ezzel együtt mindenképpen kulcsfontosságúnak tartjuk, hogy a két lelőhely minél teljesebb publikációja, lehetőleg idegen nyelven is, a közeljövőben megjelenhessen. Ezért az elkövetkező 2–3 esztendőben további forrásokra szeretnénk pályázatot benyújtani, hogy mind a hazai, mind a nemzetközi kutatásban ismertté váljanak részletes eredményeink.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Ezúton is szeretnék köszönetet mondani Gallina Zsolt, Somogyi Krisztina ásatásvezetőknek, hogy a kaposújlak-várdombi település kora bronzkori leletanyagának feldolgozási jogát átadták és a dokumentáció és a leletanyag rendezése során segítségemre voltak. A Somogy megyei Múzeumok Igazgatósága részéről Honti Szilvia folyamatos segítségével és a nélkülözhetetlen szakmai konzultációkért tartozom köszönettel. A pécs-nagyárpádi leletanyag feldolgozása során a Baranya megyei Múzeumok Igazgatóság támogatását köszönöm a dokumentáció felkutatásában és a nagymennyiségű leletanyag szállításában: Nagy Erzsébetnek, Tariné Dórának és Kovaliczky Gergelynek tartozom köszönettel.

Gál Erika párhuzamosan futó OTKA posztdoktori támogatása lehetőséget nyújtott arra, hogy e pályázat keretén túlmutatóan foglalkozhasson a kaposújlaki archeozoológiai leletekkel. A Kaposvölgyi kora bronzkori lelőhelyek kutatása kapcsán Miklós Zsuzsa és Torma István segítsége meghatározó volt. A dokumentáció rendezése és digitalizálása során, a 3D modellezés elkészítésében, a rajzos és fotós illusztrációk elkészítésében és publikációra való előkészítésében Szabados Margit, Fazekas Fanni, Réti Zsolt segítségét köszönöm.

Az alapvető OTKA támogatás mellett nélkülözhetetlen infrastrukturális és szakmai háttérrel az MTA Régészeti Intézete biztosította, hogy eredményesen dolgozhassunk.

VÁLOGATOTT KÖZLEMÉNYEK A LELŐHELYEKRŐL

Pécs-Nagyárpád-Dióstető

- Bánda G.: Pécs-Nagyárpád-Dióstető. *Régészeti Füzetek* I/17 (1963 [1964]) 10.
- Bánda G.: Pécs-Nagyárpád-Dióstető. *Régészeti Füzetek* I/18 (1964 [1965]) 18.
- Bánda G.: Pécs-Nagyárpád-Dióstető. *Régészeti Füzetek* I/19 (1965) 14.
- Bánda G.: Pécs-Nagyárpád-Dióstető. *Régészeti Füzetek* I/20 (1966) 21–22.
- Bánda G.: Pécs-Nagyárpád-Dióstető. *Régészeti Füzetek* I/21 (1967 [1968]) 12.
- Bánda G.–Burger A.–Fülep F.–Kiss A.: Baranya története az őskortól az Árpád-korig. Állandó kiállítás vezetője. *A JPM Füzetek* 15 (1973) Pécs.
- Bánda G.: Korai bronzkor. Somogyvár–Vinkovci kultúra. Korai bronzkor. Somogyvár–Vinkovci kultúra. In: Bánda G. (szerk.): *Baranya megye története az őskortól a honfoglalásig*. Pécs 1979, 59–73.
- Bánda G.: A Dunántúl korabronzkori civilizációjának kialakulásáról. *Savaria* 9–10 (1975–1976 [1980]) 81–92.
- Bánda, G.: Über die Entstehung der frühbronzezeitlichen Zivilisation. *MittArchInst Beih.* 2 (1981) 21–27.
- Bánda, G.: Die terminologischen und relativchronologischen Probleme der frühen und mittleren Bronzezeit in Westungarn. In: Aspes, A. (red.): *Il passaggio dal Neolithico all'età del Bronzo nell'Europa Centrale e nella regione Alpina. Atti del X Simposio Internazionale sulla fine del Neolitico e gli inizi dell'età del Bronzo in Europa. Lazise–Verona 8–12 aprile 1980*. 165–181. Verona, Museo Civico di Storia Naturale.
- Bánda, G.: Die Somogyvár Kultur. In: Tasić, N. (Hrsg.): *Kulturen der Frühbronzezeit*. Beograd 1984, 125–128.
- Bóna, I.: The Peoples of southern Origin of the Early Bronze Age in Hungary, I. The Pitvaros Group; II. The Somogyvár Group. *Alba Regia* 4–5 (1963–64 [1965]) 17–63.
- Bertók G.–Gáti Cs.: Adalékok Baranya megye kora bronzkori településszerkezetéhez (New Data on the Early Bronze Age Settlement Structure in Baranya County, Hungary). *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 50–52 (2005–2007 [2009]) 24–38.
- Ecsedy, I.: Ásatások Zók–Várhegyen (1977–1982). Előzetes jelentés (Excavations at Zók–Várhegy 1977–1982. Preliminary Report). *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 27 (1982 [1983]), 59–105.
- Ecsedy, I.: On the early development of prehistoric metallurgy in Southern Transdanubia. *GCBI* 26 (1990) 209–231.

Kaposújlak-Várdomb

- Gallina Zs.–Somogyi K.: Kaposvár, Várdomb-dűlő. *Régészeti Kutatások Magyarországon/Archaeological Investigations in Hungary* 2002 [2004] 223.
- Gál, E.: Relationships between people and animals during the Early Bronze Age: Preliminary results on the animal bone remains from Kaposújlak-Várdomb (South Transdanubia, Hungary). In: Ilon G. (szerk.): *Őskoros Kutatók VI. Összejövetelének konferenciakötete. Kőszeg, 2009. március 19–21. Nyersanyagok és kereskedelem Szombathely–Budapest*, 47–63.
- Gál, E.: Evidence for the differentiate exploitation of Cervids at the Early Bronze Age site of Kaposújlak-Várdomb (South Transdanubia, Hungary). *Anthropozoologica* (in press).
- Gál, E.: Prehistoric antler- and bone tools from Kaposújlak-Várdomb (South-Western Hungary) with special

regard to the Early Bronze Age implements. In: Baron, J. (ed.) *Proceedings of the 7th Meeting of the ICAZ Worked Bone Research Group, Wrocław, 7th-11th September 2009*. Wrocław (in press).

Somogyi K.: A Somogyvár–Vinkovci-kultúra temetkezései Kaposújlakról (Burials of the Somogyvár–Vinkovci culture from Kaposújlak). *Ősrégészeti Levelek/Prehistoric Newsletter* 4 (2002) 45–53.

Somogyi K.: Előzetes jelentés a Kaposvár-61-es elkerülő út 29. számú lelőhelyén, Kaposújlak-Várdomb-dűlőben 2002-ben végzett megelőző feltárásról (Preliminary report on the preceding excavation of site number 27. of the Route 61. encircling Kaposvár). *Somogyi Múzeumok Közleményei* 16 (2004) 165–178.

K. Zoffmann Zs.: Embertani leletek a Somogyvár–Vinkovci-kultúrából (Anthropological finds of the Somogyvár–Vinkovci culture). *Ősrégészeti Levelek/Prehistoric Newsletter* 4 (2002) 54–59.

A kutatással kapcsolatban megjelent és előkészületben levő közlemények és konferencia előadások

2008

Siedlungsstrukturen und Kulturaustausch im frühbronzezeitlichen Karpatenbecken. Internationales ÖGUF-Symposium 2008, Produktion-Distribution-Organisation. Hallstatt, Ausztria.

Települési hálózatok-kulturális hálózatok a bronzkor kezdetén a Kárpát-medencében. VI. Erdélyi Magyar Régészeti Konferencia, 2008. Kolozsvár, Románia.

Kulturális hálózatok a bronzkor kezdetén a Kárpát-medencében/Kulturnetze im Karpatenbecken zu Beginn der Bronzezeit. Interkulturális kapcsolatok a Közép-Duna medencében a bronzkorban/Die interkulturelle Kontakte im Mitteldonaubecken in der Bronzezeit. Nemzetközi régészeti konferencia Tata 2008.

2009

Kulcsár, G.: *The Beginnings of the Bronze Age in the Carpathian Basin. The Makó-Kosihy-Čaka and the Somogyvár-Vinkovci cultures in Hungary*. *Varia Archaeologica Hungarica*, 23, Budapest.

Kulcsár G.: A Makó–Kosihy–Čaka kultúra északi területei (...avagy amiről a nógrádi dombok hallgatnak...) (Das nördliche Siedlungsgebiet der Makó–Kosihy–Čaka-Kultur). *Tisicum* 19 (2009).

Frühbronzezeitliche Beziehungen in Transdanubien im Spiegel des Gräberfeldes von Budapest–Békásmegyér. Bell Beaker Days along the Riverside. Budapest–Szentendre, Hungary, 2009.

Bell Beakers and the southeast European Early Bronze Age. 15th EAA Annual Meeting, 15–20 September 2009, Riva del Garda, Italy, Szeverényi, Vajk–Kulcsár, Gabriella

2010

Transition to the Bronze Age: Interregional Interaction and Social Change at the Beginning of the Third Millennium BC in the Carpathian Basin and the Surrounding Regions. Kulcsár G.–Szeverényi V.

After Vučedol before Nagyrév: Transitions along the Danube. Kulcsár G. 16th Annual Meeting of the European Association of Archaeologists, Hága, Hollandia.

Változások a bronzkor kezdetén – A dél-dunántúli gazdálkodás jellege az állatcsont leletek alapján. Környezet–Ember–Kultúra konferencia előadás. Budapest.

In press

- Gál E.–Kulcsár G.: Változások a bronzkor kezdetén – A dél-dunántúli gazdálkodás jellege az állatcsont leletek alapján (Changes at the beginning of the Bronze Age – Characterizing subsistence on the basis of animal remains in Southern Transdanubia, Hungary). In: Kreiter, A. – Pető, Á. – Tugya, B. (eds.) *Környezet–Ember–Kultúra*. Budapest, HNM–National Heritage Protection Centre.
- Kulcsár G.: The Beginnings of the Bronze Age in the southern Transdanubia (Settlement pattern of the Somogyvár–Vinkovci culture in Transdanubia). In: Anders et al. (eds): *Prehistoric Studies 1*, Budapest 2011. L'Harmattan kiadó.
- Kulcsár, G.: Siedlungen entlang des Kapos-Tal (Süd-Transdanubien) zu Beginn der Bronzezeit. In: Erzsébet Jerem Festschrift. Budapest 2012.

Budapest, 2011. augusztus 1.

Kulcsár Gabriella
témavezető
MTA Régészeti Intézete